

עמירה הס

"איפה הכי טוב לך?" אומרים לו, והוא עונה: "בדרך"

מותו של אבי לא נקשר אצלי עם שנות "הפתרון הסופי". כך גיליתי בהקלה ובהפתעת מה אחרי שישבתי לידו יומיים בעת שגסס. מיקומו בסרט הנע של רצח עם, שראשו בגרמניה וקצותיו מתפצלים כזרועות תמנון, לא כפה עצמו עלי לקראת מותו – בניגוד למה שציפיתי כי ארגיש, בהתחשב בנוכחות המתמדת של אותן שנים באינטראקציות שלי עם הורי לאורך חייהם. זה היה מה שזה היה: מוות של אדם בן שבועיים וארבע, שהזניח את בריאותו, אף כי בשנותיו האחרונות דווקא גילה, גם כן להפתעתי, סימני אהבה לחיים.

גסיסתו ביולי 1997 היתה חזרה כללית לקראת גסיסתה של אמי, ארבע שנים לאחר מכן, ביוני 2001. היא היתה בת שמונים ושמונה במוחה, ולמוות ייחלה שנים. גסיסתו ארכה יום וחצי אחרי השבץ המוחי. גסיסתה – שלושה ימים אחרי ששחררה משבוע אשפוז בבית החולים, אף שהרופאים אמרו לי כי תוכל להמשיך לחיות עוד זמן רב. אבל היא החליטה אחרת, ובעקשנות "בוסנית", כפי שנהגתי להגדיר, הרימה בימי חייה האחרונים את הסנטר, חשקה שיניים וסירבה לאכול או לשתות.

שניהם דיברו ואמרו הרבה באותם ימים אחרונים שלהם. שניהם נעו בין פיכחון וצלילות לבין ערפול ובלבול. אבל שניהם לא הזכירו את הגטו והמחנות (שורגורוד בטרנסיסטריה, לשם גורש אברהם הס מעירו סוצ'בה, רומניה, עם משפחתו ועם עוד מאות אלפים מיהודי בוקובינה בסוף 1941; ומחנה המוות ברגן בלזן, לשם גורשה חנה לוי בקיץ 1944, אחרי חצי שנה בכלא הגסטאפו במונטנגרו). ליד מיטות שניהם עשיתי אותה שגיאה שלא יכולתי אלא לעשותה: לא שאלתי שאלות דחופות, אחרונות, ולא רצתי לרשום מה שאמרו באותם רגעים אחרונים. כך הפקרתי את דבריהם לחסריו של הזיכרון, ונותרתי עם שאלות שלעולם לא ייענו. כנראה נרתעתי מלשחק תפקיד בסצינה של ערש דווי, להפוך אותם לאובייקטים של תיעוד אופנתי, לעשות את מה שהם לא עשו בחייהם.

הם לא הותירו תיעוד מסודר של חייהם ושל מחשבותיהם. אברהם ניסה פה ושם

במשך חייו לשרבט משהו, כתב עברית שנשמעה לי יותר ויותר כמו געגועים לידיד, הבטיח לעצמו שאני אערוך את זיכרונותיו, אבל נתקע. מן הסתם לא יחס לעצמו מספיק חשיבות ("הוא אוהב את עצמו יותר מדי" היה אחד ממשפטי הביקורת הקשים ביותר שיכול היה למתוח על מישוהו). חנה, שיכלה לכתוב יפה וטוב בכמה שפות, מיאנה להוסיף משהו מסודר ליומן אותו כתבה בברגן בלזן ב-1944-1945, כאשר כתיבה היתה כרוכה בסכנה של עונש מוות מידי. "כליכך הרבה ספרים נכתבים," ענתה לי כשהפצתי בה לכתוב. "אם אי-אפשר לכתוב משהו ממש מיוחד, יוצא דופן, אין טעם לכתוב." אני ראיתי בזה עוד היבט לחוסר האמביציה הקיצוני שלה, הוויתור על עשיית משהו עם החיים ועם הכישרונות שלה.

הסקתי שהוויתור הזה התפתח אחרי המלחמה, אחרי ששבה לבלגרד מברגן בלזן. הרי קודם למלחמה למדה, אף התחילה בלימודי תואר שני שהמלחמה קטעה, העדיפה לימודים והוראה על פני המסלול המסורתי של נישואים ומשפחה. מה חלקו של הדיכאון, שליווה אותה כל חייה, בחוסר האמביציה הזו? מה חלקן של נסיבות אובייקטיביות? בבלגרד ה"חדשה" נחשפה לעיונות שלא הכירה לפני הכיבוש הגרמני, או יותר נכון – שלא ציפתה לה: "אבל את אורחת" (או זרה, כבר איני זוכרת בדיוק מה סיפרה לי), אמרה לה פקידונת סרבית במשרד לרישום האוכלוסין. חברות ילדות שלה, לאייהודיות, לא האמינו לסיפוריה על ברגן בלזן, או יעצו לה לשכוח. ביוגוסלביה החדשה זילזלו במי שהגיע למחנה ריכוז ולא נלחם על השחרור, כמו הפרטיזנים (והיא דווקא הצטרפה לחוליית פרטיזנים תחת פיקודו של מילוואן ג'ילאס, לפני הכיבוש הגרמני של מונטנגרו, אשר היתה קודם תחת כיבוש איטלקי, אבל הקהילה היהודית הקטנה בעיר צטיינייה פחדה שמא יתנקם הכובש הגרמני בכלם בגלל הצטרפותה, והפצירה בה לא להצטרף). בדירת אמה בבלגרד התיישבה בינתיים משפחה אחרת, לא יהודית, ואמי לא טרחה לדרוש בחזרה את רכושה היחיד. משפחתה נרצחה, והיא תתעקש על ארבעה קירות? השכנים סיפרו לה איך גררו משתפי פעולה מדירתן החוצה את האם ואת אחיותיה. כיצד תוכל לגור בדירה כזו? תצלום של טיטו שנפל מהקיר בעת שעברה לידו, במערכת שידורי רדיו בלגרד בצרפתית, שם עבדה כעורכת בכירה, העלה פרץ של חשדות נגד היהודייה. עד כמה היתה תקרית מטופשת זו הקש שגרם להחלטתה לעזוב את מולדתה וביתה, ולהגר? עד כמה הוסיפה לדיכאון שלה, לווייתור על התפתחות אישית, העובדה שבישראל לא מצאה עבודה כמורה, משום שהיתה "זקנה מדי" (מעל שלושים וחמש), משום שהיתה קומוניסטית מוצהרת? ובעצם, מה אני יודעת? אולי התחיל הדיכאון עוד לפני ברגן בלזן?

שתי הגסיסות משוחחות בזיכרוני, ומשוחחות עם זיכרונותי מהורי ועם סיפוריהם על חייהם. שני ניצולי שואה שחיפשו פרטנר בתהום הפרטית שלהם, כשמסביב המעגל

הקומוניסטי הקרוב המתכחש בדוגמטיות שלו לתהום הזו, והמעגל הציוני החיצוני המתיימר, בשחצנותו, להיות התקומה לחורבן. גסיסותיהם המשוחחות מתחברות לחייהם ולחשיבתם כפי שהם מיוצגים אצלי. כמעט כתבתי "משלימות את דמותם וחייהם כפי שהם מיוצגים אצלי", אבל השורש ש.ל.מ. מטעה. דמותם וחייהם הולכים וחסרים עם כל שנה העוברת בהעדרם וכל שאלה שצצה בי ונוגעת להם ולעברם, ואין מי שיענה עליה.

שלוש חריגות התרתי לעצמי מהכלל הפנימי לא "לביים" את גסיסתם: אחת אצל אבי, שתיים אצל אמי. כמה ימים לפני שמתה, ביקשתי ממנה לחזור באוזני על מכתם מסוים בלטינית אותו אהבה לצטט. התביישתי כשביקשתי, שמא יתפרש כאילו אני מחכה למוות, אבל היא, שרועה חסרת כוח על המיטה, דיקלמה מיד את המכתם, עם הר' המתגלגלת שלה, בלי שום מחאה. זו היתה אחת ההפוגות שעשינו, היא כאילו משוויצה בלימודי הלטינית שלה ומשתוממת על מה שנשאר בזיכרון, ואני חוזרת להיות הילדה המבקשת מאמא לחזור על ה"קונצים" שלה – והיו לה כמה וכמה כאלה, בכמה שפות, מכמה תקופות.

עוד ביקשתי ממנה, אז בבית החולים, לחזור על מלותיו של שיר הערש אותו שרה לי בילדותי, ביוגוסלביה. כן, כן, לא טעיתי. אני כותבת פה יוגוסלביה. כך תמיד כינינו, לשם קיצור ונוחות, את שפת האם שלה (את הספאניולית, שפת הוריה, הבינה אבל לא דיברה, ולכן כינה אותה אביה "גויה") – השפה בה ספרה, השפה אשר הותרה בה את המבט שאינני מסוגלת לחקות. לא סרבית, לא סרבוֹקְרוֹאטית, לא בוסנית – יוגוסלביה. ההלצה כי היוגוסלבים היחידים היו יהודים (כמו שהצ'כוסלובקים היחידים היו יהודים) היתה נכונה מאוד לגביה, ילידת סרייבו, שנת 1913, שלמדה באוניברסיטה בכלגרד בשנות השלושים, שם נמשכה לחוגים קומוניסטיים מחתרתיים, לימדה שפה וספרות צרפתית בצטינייה, מונטנגרו (כיהודיה קיבלה עבודה רק בפריפריה), ומשם, ממונטנגרו, שקדה תעשיית המוות הגרמנית להטעין אותה על רכבות משא לברגן בלזן. היו אלה "יוגוסלבים" אותם פגשה בדרכים מגרמניה, ואיתם חזרה הביתה.

לא הבריטים, משחררי ברגן בלזן, שיחררו אותה. לקראת תבוסתם, ביקשו הגרמנים להספיק ולרצוח עוד כמה "נגלות" של יהודים, והעמיסו אותם באפריל 1945 על רכבת מזרחה. ואולם, הצבא האדום התקרב, השמירה על הרכבת התרופפה, והיא ירדה מהרכבת ללקט תפוחי אדמה. אינני יודעת אם הרכבת פשוט לא חיכתה לה, או שהיא החליטה לא לעלות עליה. הלילה ירד, היא הסתתרה בין השיחים, וראתה את הצבא הגרמני המפואר נס על נפשו. אחר כך הסתתרה באסם של איזו איכרה גרמנייה, לא היה אפשר לדעת מי היתה מפוחדת יותר מפני זולתה – שלד האדם שהיתה אמי, או האיכרה. אחר כך נתקלה בחיילים הסובייטים: אחד נהג בה כחשודה בגרמניות, אבל המפקד הבין כי שלד כזה

מסמורטט אינו יכול להיות גרמני. "גרמאניה ואשאייה" – גרמניה שלך, אמר לה ברוחב לב של משחרר – הוא נבהל למראיה, כך ניחשה, אבל ידע להסתיר זאת, והיא מיהרה לחזור לארצה, מולדתה, יוגוסלביה, "החדשה", כפי שתמיד הוסיפה, בלי ציניות, ברגל, בעגלות. עם יוגוסלבים אחרים ועם פועלים איטלקים קומוניסטים.

פעם, אולי לפני עשרים שנה, ראינו יחד סרט משונה, צרפתי אני חושבת, אינני זוכרת את שמו, גם לא את תוכנו. היתה בו סצינה סנטימנטלית, חיילי הצבא האדום רקדו ושרו. לפני קרב, אחרי קרב, בלי קשר לקרב – אין לי מושג. "אני כליכך בכיתי, אני לא יודעת מה קרה לי", אמרה לי בתמיהה. היא לא נהגה לבכות הרבה. אני מרשה לעצמי להניח ששתינו דווקא ידענו למה בכתה. מפוכחת מהחלום על ברית המועצות, מתגעגעת לחלום, כועסת על החלום ומהרסיו ועל התמימות, אבל אסירת תודה לעמידה של ברית המועצות.

גם את אברהם הס שיחרר הצבא האדום. כשהובהל לחדר המיון בערוב ימיו, חצי משותק, שמע את המבטא הרוסי של הרופא, ומיהר לומר לו כמה מלים ברוסית. הרופא התפלא. לבטח חשב שהאיש המשופם, כהה העור, הוא עיראקי. הרבה טעו וחשבו אותו לעיראקי, או סוג אחר של יהודי ערבי, בייחוד כשהיה צעיר יותר. "הצבא האדום שיחרר אותי, ואת זה לא אשכח לעולם", סיפר לי שאמר לרופא. "זהרופא אמר, "המשיך לשחזר בעיניים עצומות, "אם כך – לא הכל שלילי אצלנו, הסובייטים". הרופא לבטח לא אמר "סובייטים", אבל בשביל אברהם הס המשחררים נשאר תמיד "סובייטים": בעלי זהות אידיאולוגית-מוסרית ולא אתנית, בעלי שליחות אינטרנציונליסטית ולא לאומית. הוא – כמו לפחות עשרות מיליונים אחרים – כפה את האידיאל הזה על המציאות. הרבה אחרי הוועידה העשרים של 1956, כשכבר לא היה אפשר לכפור בנכונות המידע על רצחנותו של המשטר הזה, התקשה להכיר במציאות במלואה – מציאות של משטרים דכאניים, נומנקלטורות ציניות וצבועות, לאומנות במסווה של אנטי-אימפריאליזם, משטרי פחד, אי-שוויון וניצול מחפיר של עובדים. הוא ראה כמוכן "שגיאות" באותם משטרים, מצא פסול במנהיגים, דיבר על "איבון מחשבת" במפלגה, האמין שרפורמות ודמוקרטיזציה ייתכנו, אך לא ראה כשל מבני בשיטה שהתימרה ליישם אידיאולוגיה קומוניסטית ולהציגה כמתכון מדעי לתפיסת השלטון. ב-1977, כששהיתי כמה חודשים ברומניה, בא לבקר. ראיתי איך מנגנון ההכחשה פועל אצלו במלוא עוצמתו. ברכבת מבוקרשט לעיר הולדתו סוצ'בה דיבר על הפאשיסטים של שנות הארבעים, על העוני ועל הניצול אז, על המערב שעושה הכל כדי למוטט את הניסיונות לשיטה אחרת, על מעורבותם של שירותי הביון האמריקאיים ושל פרובוקטורים. זו היתה דרכו להדוף את הזעזוע שלי מפרטי הדיכוי ומהסבל האנושי העצום שראיתי תחת משטר האימים של המפלגה הקומוניסטית הרומנית. רק בהדרגה התגבר על הקושי הנפשי, על העיוורון

מרצון. הרי לא יכול היה להתכחש לכך שבשם המפלגה הקומוניסטית והרגל האדום מִלֶךְ צ'אושסקו כקיסר רודן על אוכלוסייה מפוחדת, מרוששת וחולה.

הייתי שמחה לשלוף מזיכרוני שיחה בינינו על אודות האחריות המוסרית שיש לכל איש שמאל על התפלצות במזרח אירופה, בסין, בקמבודיה, בצפון קוריאה, אבל הזיכרון אינו פולט שיחה אחת ספציפית. היו הערות שנפחן גדול בהרבה ממספר מלותיהן, ושמחן אני רוצה להסיק כי התנהלה אצלו שיחה פנימית כזו. "עכשיו", אמר אחרי שקריסתם של המשטרים במזרח אירופה חיסלה אצלו כל שביב של הכחשת מציאות, "הגיע הזמן לתת מלים חדשות לאותם הרגשות". ובמקרה אחר אמר "כישלון הניסוי הסוציאליסטי הרי לא הופך את הקפיטליזם ואת הניצול הטבוע בו לצודקים". ועוד אמר, ברוסית: "דְּוּאֵי סִנְצ'לָה" ("קדימה, מההתחלה"). זה היה מין צופן פרטי אצלנו, שאיני יכולה להתחייב על מקורו. כל אימת שרצינו להגיד כי הגיע הזמן לגלגל את הסלע הסיזיפי שוב במעלה ההר, אמרנו – בדרבון מתחזה ללגלוג עצמי – "דוואי סנצ'לה".

בזיכרוני, לאמי היה קל יותר לא להרחיק את מה שנוצר בשמה במשטרים שכוננו סוציאליסטיים. "הייתי טיפשה", אמרה כשדיברנו על המפלגה הקומוניסטית, על ברית המועצות. לפעמים אמרה, "היינו טיפשים", על עצמה ועל שכמותה. בניגוד לאבי, לא ניסתה לאתר נסיבות מקלות. "אינני משוכנעת", אמרה לי שנתיים-שלוש לפני מותה, "שאני יכולה להגדיר את עצמי קומוניסטית" ("קומוניסט" כבר לא היה בגדר שיוך מפלגתי, והיא לא היתה חברת מפלגה מאז תחילת שנות השבעים). היא התכוונה, אני מתרגמת היום, לנוקשות הכמודדתית, להעדר הפקפוק, לאמונה המשיחית ב"סוף הטוב". אבל ב־1 במאי האחרון לחייה, שנת 2001, בתחילת החודש השמיני לאינתיפאדה השנייה, ארבעים יום לפני שמתה, כשהתחמקתי כמנהגי מדי ערב מהפולחן היומי של ירי ברמאללה כדי לבקרה בבית האבות במוצא, שם חיה בשלוש השנים האחרונות לחייה, חיכתה לי מחוץ לחדרה. היא כבר נשמה בכבודות. כשהתכופפתי לכורסה כדי לנשק כתמיד את לחייה החלקות והרכות, הרימה את מבטה לעברי ואמרה בהתרגשות: "את יודעת איזה יום היום? הֲ1 במאי?" היא לא היתה צריכה להגיד לי מה היום הזה אוצר בשבילה – השייכות לציבור טרנס־לאומי, שייכות חוצה זמנים וגבולות, הקירבה ורגש הכבוד לכל הנאבקים על דברים מובנים מאליהם, אלה שפעם לא היו מובנים מאליהם ואלה שעדיין לא מובנים מאליהם.

"כל העולמות שלי נהרסו", סיכמה את חייה שנה־שנתיים לפני מותה, אחרי המלחמה האזורית ופירוק יוגוסלביה – "הקהילה היהודית, הסוציאליזם, יוגוסלביה וישראל". היא דיברה בטלגרמות, שבהפרמן מגוללות נתח נכבד מהמאה העשרים, לא רק מחייה: הקיום בתפוצות, כבת למיעוט יהודי באירופה, תמיד נראה לה טבעי, עד שהסדר העולמי החדש של הרייך השלישי חיסל חיים אלו. אחר כך האמינה כי

מהלך ההיסטוריה יוביל לסוציאליזם. גם האמונה הזאת, עולם ומלואו, נהרסה. פירוק יוגוסלביה והמלחמה האזכרית בה היו כה בלתי נתפסים לרציונליזם ההומניסטי שלה, זה אשר שרד את ברגן בלזן, עד כדי כך שלא יכלה להקשיב עוד לשירי עם בלקניים אותם ביקשתי להשמיע לה, ולא הסכימה להתראיין על סרייבו של ילדותה. ישראל – שהפכה לביתה אחרי 1949, אף כי מעולם לא היתה ציונית ולא הפכה ציונית – מימשה את כל האזהרות אותן שמעה ביוגוסלביה, לפני שהחליטה להגר: זה קולוניאליזם, מה יש לך לעשות שם, אמרו לה חברים שניסו להניאה מהגירה לכאן.

זיכרוני אומר לי כי הקדימה להטיל ספק בדוגמות. המשיכה המוקדמת שלה לפמיניזם סוציאליסטי וההתרעמות על שלטון הפאלוקרטים גם בשמאל ציירו אותה בכלים טובים יותר – בניגוד לאבי, הגבר – להתחיל ולהעלות קושיות. ההיכרות עם הדיכוי הביתי של נשים במפלגה סדקה מסורות קומוניסטיות של הערצת מנהיגים גברים. אינני יודעת עד כמה העזה להתווכח בישיבות התא המפלגתית. אני מנחשת שלא הרבה. אבל מצבה כאשר מודעת לדיכוי האשה במפלגה קומוניסטית שמרנית, חיזק את הדיסידנטיות שלה. בבית החולים, באותו שבוע אחרון, נהגה להתיישב על המיטה ולדבר בעיניים עצומות, כדי להתרכז, הסבירה לי. באחת הפעמים עלו מאחורי הפרגודים קולותיהן של נשים אחרות: הן דיברו על אוכל שבישלו לנכדים, וגם על "הרוצחים הפלסטינים". חסכתי ממנה את המידע על פיגוע ההתאבדות בדולפינריום, ביום בו לקחתי אותה להרסה. ואז, לפתע, למרות הבלבול והערפול החלקי, החלה להרצות על הצלחת התנועה והחשיבה הפמיניסטית, על כך שאפשר לראות את המאה העשרים כמאה של שינוי הודות לפמיניזם.

היו שעות שהיתה עוינת כלפי, ושעות בהן גילתה חשדנות כלפי וכלפי כוונותי. אחרי יומיים-שלושה עבר המצב הזה, אני זוכרת בהקלה, וחזרתי להיות בשבילה עמירצה ודושיצה (נשמה קטנה, ביוגוסלביה). שמרתי מכל משמר שהרופאים לא יעשו בה שום דבר פולשני. זה המעט שיכולתי לעשות. תעזרי לי למות, ביקשה לא אחת. "איך? לשים על הפנים שלך כרית ולחנוק אותך?" שאלתי אותה פעם, איני זוכרת מתי ואיפה, אבל אני זוכרת איך נופפה בידה כמו שנהגה לעשות בכל פעם שהתווכחנו, כאילו אומרת בחצי-צחוק חצי-רצינות: "די, די, תפסיקי, טרחנית אחת." ביום האחרון בבית החולים עוד ניסה רופא (פלסטיני שלמד בצרפת; הם דיברו ביניהם צרפתית) לפשפש בווריד שלה כדי להוציא דם לכריקה. היא הביטה בו ובמאמציו מתוך ריחוק אנתרופולוגי. "כל ההוקוס פוקוס הזה כדי להשאיר אותי בחיים," אמרה. הוא ויתר על הרם.

האם כלל לא נזכרה בברגן בלזן באותו שבוע ולכן לא דיברה על כך? היא הזכירה את אמה ואת אחיותיה שנרצחו (עד היום איני יודעת אם באושוויץ, כפי שסברה, או בחנק במשאית שצינור המפלט הוכנס לתוכה בעודה משוטטת בכלגרד, כפי שסופר לי

באחרונה), אבל לא בהקשר הרצח אלא בהקשר כואב אחר, של ילדותה. תמיד הנחתי כי ברגן בלזן הוא הזיכרון שאיננו זיכרון, כלומר מצוי תמיד מאחורי המחשבות והדיבורים המיידיים ולכן יעלה מאליו בשעת הסוף. טעיתי – לפחות לגביה ולגבי אבי, שגם הוא לא הזכיר את ה"אשוויץ" שלו. האם משום ש"אשוויץ" של כל אחד מהם היה כה נוכח, הם לא נזכרו בו בסוף?

"את מפחדת?" שאלה אותי, בעיניים גדולות, מבוהלות וסקרניות, מתוך מיטת בית החולים. דאגה של אם לכתה המעורבת בפחדיה שלה מן הסוף. חזרנו למוצא עם תרזה וייזל – שבאה במיוחד מלונדון כדי להיות עם חנה. הן הכירו בתנועה הפמיניסטית בתל אביב, עשרים וחמש שנה קודם לכן, ועם פער בן ארבעים ושש שנה ביניהן, הפכה חנה להיות לה לידידת נפש ולמדריכה רוחנית. כך הפכה תרזה לאחות צעירה שלי, וחלקה את הקשיים האחרונים. היום היא אולי האדם היחיד שנותר, מלבדי, אשר עוד מתגעגע לחנה (ולאברהם, שהפך, בנפרד, ל"מדריך" שלה לענייני מעמד). בזכות נוכחותה של תרזה, יכולתי להתפנות וללכת להפגנה השנתית של "נשים בשחור", כי 8 ביוני 2001 בכיכר פריז בירושלים. "לכי, לכי", עודדה אותי חנה. (להפגנה הגדולה הקודמת של "נשים בשחור" עוד הלכנו יחד). היה זה אחרי לילה איום של אנחות ונדודי שינה וקריאות לא ברורות. רכנתי כדי לנשקה לשלום, והיא הרימה את ראשה ובחנה אותי מכורסת הוולטר, שהבטיחה כי רגליה יגיעו לרצפה ושגבה יהיה זקוף. "תמיד אותה חולצה", אמרה (בצרפתית). הייתי ברמאללה כשהרופא הבהיל אותי אליה. לא חשבתי על בגדים להחלפה. כשחזרתי מן ההפגנה, מצאתי אותה במרפסת, נהנית מהשמש, פניה חלקות חלקות וחיוך קל עליהם. סיפרתי לה על ההפגנה הגדולה. "עצום", אמרה (בעברית). היא עברה מספיק הפגנות בחייה כדי שלא יהיו לה אשליות מיכולתה של הפגנה אחת, או עשרת אלפים הפגנות, להשפיע.

הטבח בסברה ושתילה מצא אותה ואת אבי בכנס כלשהו של לוחמים אנטי-נאצים באירופה, ארגון קומוניסטי, שהיה מיקרוקוסמוס לסתירות ולחלומות ולכזבים. הם ארזו את המזוודות ומיהרו לחזור ארצה, ויתרו על התוכנית לחופשה. כל אימת ששמעו את מטוסי הקרב הישראליים בדרכם להפציץ בלבנון, התכווצו, פניהם האפירו. אנחנו היינו את זה, אנחנו יודעים מהן הפצצות, אמרו. הם ידעו כי בתוך דקות יטיל טייס ישראלי פצצה על מחנה פליטים או על שכונה בבירות, ותיעבו את ישיבתם משתפת הפעולה במרפסת המטבח.

בשמונת החודשים האחרונים לחייה, שמונת החודשים הראשונים של האינתיפאדה השנייה, היתה חנה שקועה בכאבים גופניים ונפשיים ובמצוקה, ולא קלטה לגמרי את חומרת המתרחש, או לא רצתה לקלוט. טוב שכך נחסכו ממנה המחשבות על שיתוף פעולה מכורח עם העדר ההולך אחרי הגנרלים המפציצים. כמה פעמים אמרה לי כי

עשתה טעות כאשר היגרה לישראל. כך אמרה לי גם אחרי שחזרה מ"הגירה" אחרת שלה, בת כעשר שנים, בבחינת ניסיון לתיקון טעות.

זה היה כמה חודשים לאחר הטבח בסברה ושתילה. בת כשבועים, ארוה שוב את המזוודות ונסעה לפריז. אני פירשתי זאת כעוד אחת מבריחותיה. מאז הייתי קטנה, זכרתי אותה בורחת: לחדר העבודה שלה, להוספיס הסקוטי בירושלים, ואחר כך – כשקיבלה כספי פנסיה על עבודתה ביוגוסלביה – יצאה לגיחות בריחה באירופה, בתי מלון משפחתיים וזולים, נסיעות ברכבות (נעזרת במקל הליכה) כדי לבקר בליברפול וספרת אירית שהכרתי בקיבוץ, ללונדון לביקור אצל פעילות פמיניסטיות.

היא עצמה הגדירה את נטייתה לברוח בעזרת שתי בדיחות: יהודי, נגיד רומני, רוצה להגר מרומניה והולך לסוכנות נסיעות. ישראל? לא, יותר מדי מלחמות (או יהודים). ארצות הברית? קפיטליסטית מדי. ברית המועצות – השתגעתם? דרום אפריקה – קצת מוגזמת הגזענות שם. לבסוף שואל היהודי את סוכן הנסיעות: תגיד, אין לכם איזה גלובוס אחר? הבדיחה השנייה היתה על עוד יהודי, נגיד רומני, המהגר לישראל. אחרי כמה חודשים הוא מתגעגע וחוזר לרומניה, וחוזר ושוב. "תחליט, איפה הכי טוב לך", אומרים לו, והוא עונה: "בדרך".

אני יודעת שרצתה למות בחוץ לארץ, שרצתה לשנות את מסלול ההיסטוריה האישי שלה: לחזור לתפוצה שגירשה אותה, להיעלם בה. היא אפילו השתעשעה במחשבה לחזור ליוגוסלביה (לפני מלחמת האזרחים שם), התכוונה לשכור חדר בדירה בבלגרד – כאילו שוב סטודנטית. כאשר בעלת הדירה סיפרה לה שמהחלון ראתה "איך אוספים אותם, את היהודים", ארוה שוב את המזוודה ונסעה לצרפת (והרי גם שם אספו את היהודים). לישראל חזרה ב-1993, היתה בת שמונים, כמעט קיבלה אשרת שהייה קבועה בצרפת (או אזרחות? איני זוכרת). גילתה כמה היא זרה שם. אופציית הבריחה היתה לה תמיד טבעית: "לא בא לך לעזוב ולנסוע?" ניסתה לשדל אותי לפני כמה שנים, לנטוש הכול, דווקא כשהרגשתי קשורה יותר מאי פעם לארץ, דרך חיי ועבודתי בעזה ובגדה. בניגוד לה, היה אברהם קשור לישראל, לאנשים, לנופים, לשפה, לפוליטיקה המקומית. לא קשר של ציוני, אלא של פליט הנמלט מן החלל שנפער לו במולדתו, רומניה, משוכנע כי בתוך "חמש שנים, מקסימום עשר", יעזור לבנות סוציאליזם בגלובוס האחר. החלום הוא המולדת. לפעמים הגדיר את מעמדו כ"אורח" או "תייר" או "זר": לפעמים התכוון לישראל, לפעמים התכוון לעולם. הוא נשא תמיד את המיעוטיות שבו: פעם מיעוט יהודי ברומניה אנטישמית, עכשיו קומוניסט בחברה לאומנית, או מי שבשביל להתקיים צריך למכור בזול את כוחו ואת האנרגיה שלו בעולם קפיטליסטי. תלוש ומחובר בעת ובעונה אחת.

חמש־עשרה שעות לפני מותו היה מחובר לאיזו זונדה בבית החולים. לפעמים לא

זכר אפילו איפה הוא, אבל באצבע שבקושי זקר הצביע על הזונדה, שהפריעה לו, ואמר: "כמו האסירים הפלסטינים, כששבתו רעב" (כל-כך הרבה פעמים אמר לי כמה קשה לו לשאת את המחשבה שבכל רגע יש עציר פלסטיני שחוקר שב"כ ישראלי מענה אותו באחד המרתפים). מכאן גלשו האסוציאציות שלו למעצרו שלו, למה שהיה חשוב לו כנראה שאזכור: כיצד כחבר פעיל במק"י "נעצרתי בידי משטרת ישראל שלושי-עשרה פעמים" (או שש-עשרה, עכשיו אני לא זוכרת, ומקללת את מיאוני לתעד). הוא נעצר על הפגנות נגד הממשל הצבאי, על חלוקת כרוזים שתקפו את מדיניות בן גוריון, את מלחמת 1956, הפגנות שתמכו בשביתות של פועלים. אחד מסיפורי הילדות שאהבתי לשמוע היה קשור למעצרים הללו, שארכו תמיד בין כמה שעות ליום-יומיים, ולא הסתיימו בכתב אישום ובמשפט, אלא היו פשוט חלק משגרת הדיסידנטיות וההרתעה. ההוראה הברורה לחברי מק"י היתה לא לתת טביעות אצבעות. טביעות אצבע הרי לוקחים מעצירים פלייליים, לא פוליטיים. באחת הפעמים התעקשה המשטרה להמשיך ולהחזיקו במעצר עד שייתן טביעות אצבעות, והוא נשלח לשופט לשם הארכת מעצר. בעוד השופט נוזף בו על סירובו, התיר אבי את שרוכי אחת מנעליו האורתופדיות. בגטו, כשהיה בן תשע-עשרה או עשרים, קפאו אצבעות רגליו. כף רגל אחת נותרה ללא אצבעות, בשנייה נשאר הפרק הראשון של כל אצבע. הוא הציב את הרגל חסרת האצבעות על דוכן השופט ואמר: אני את טביעת האצבעות שלי כבר נתתי. השופט שיחרר אותו.

"הפסיקו לספסר בשואה," כתבו הורי בכרוז של "ארגון הניצולים והלוחמים האנטי-נאצים" הזעזעורי שלהם, כרוז אותו חילקו בהפגנות נגד מלחמת לבנון, כאשר בנוסף לכל השווה מנחם בגין את ערפאת להיטלר. אבל ברקע היו תמיד השוואות, שנזרקו בשמאל, כאן ובעולם, בין ישראל לגרמניה הנאצית. בבית היתה תמימות דעים שההקבלות אינן נכונות, ואינן משרתות את המאבק הפלסטיני לשחרור, כי יש הקבלות היסטוריות מדויקות יותר, וכי משטר דיכוי אינו צריך להגיע לדרגה של תעשיית הרצח הגרמנית כדי שנתנגד לו. ובכל זאת, פעם אחת, בין מהדורת חדשות אחת לשנייה, באינתרפאדה הראשונה, אמר לי אברהם בכאב רב: "כבר אינני יודע מה גרוע יותר. אותנו – נכון, גירשו ורצחו, אבל זה נמשך שש שנים ובא לזה סוף. אבל אין סוף, ולא נראה סוף, לסבל שאנו ממיטים על הפלסטינים. 1948 והגלות, ו-1967 והכיבוש שלא נגמר." כשטיילים עיראקיים שוגרו לעבר ישראל, התלוננו מכרים שלו באוזניו ש"הפלסטינים רוקדים על הגגות." והוא, בהתחכמות שנשמעה לי יידישיסטית טיפוסית, השיב: "וכי איפה ירקדו? יש עוצר, וברחובות הרי אינם יכולים לרקוד."

במחצית השנייה של שנות השמונים, כשרחבעם זאבי התכונן לרוץ ברשימת הטרנספר שלו לכנסת, אירגן לו מישהו אסיפת הסברה באוניברסיטת תל אביב. כמה

מרצים וסטודנטים מהשמאל באו במטרה "לעשות משהו", אבל לא ידעו מה. כשקם המנחה להציג את זאבי, לפני שהספיק להשלים את המשפט הראשון, קם אבי. "יש לי הערה לסדר", אמר. המנחה, מתוך כבוד לזקן הנוכחים, או מתדהמה וחוסר ניסיון, הניח לו לדבר. "מי בכלל אמר לכם שזה לגיטימי לדבר על טרנספר? זה לא לגיטימי, אתם מדברים על נושא אסור", הכריז. "כל מה שקשור לטרנספר, כלומר גירוש, רצח, הטפה גזענית לסוגיה – אינו זכאי להגנה של חופש הדיבור והמחשבה." קולו היה נרגש. "אני כבר עברתי פעם אחת את הפאזיס, אין לי כוח לעבור את זה עוד פעם." זה היה האות לסטודנטים ולמרצים לעשות את מה שהיו צריכים לעשות עוד קודם: לפוצץ את האסיפה.

בתקופת ה"שלום של אוסלו" אמר לי פעם, בתגובה לדיווחי על כלא עזה, כי "לו הגטו היה סגור הרמטית כמו הרצועה, לא היינו נשארים בחיים." הוא, צעיר האחים, התפלח מהגטו כדי לעבוד אצל האיכרים האוקראינים ולהביא הביתה את שכר היום: שק תפוחי ארמה, או כגון זה. שאלה אחת על הגטו היתה החריגה היחידה שהתרתי לעצמי מההחלטה לא לביים את גסיסתו. אחרי שנזכר, הודות לזוגדה, באסירים הפלסטינים ובמעצריו שלו, קפצו האסוציאציות שלו לנהר הירקון (אלו היו ימי אסון המכביה). "עוד ימצאו אצלי נפט, כמו בירקון", אמר ומשם גלשו זיכרונותיו למישהו שהכרנו כמה שנים קודם לכן, צעיר שנדבק בכינים, התבייש לגלות והלך לקנות נפט כדי להיפטר מהן. באותו רגע שאלתי אותו על הכינים בגטו, בודקת אם האזכור הזה יגרור מצדו הערות אחרונות על הגטו. זכרתי סצינה שפעם סיפר לי עליה: אביו ישב ליד השולחן, במרתף בו נדחסו שבעה או שמונה מבני המשפחה, חולים, רעבים ומותשים. הכינים נשרו מוקנו, וזו היתה לו פעם ראשונה שהתייפח. אברהם לא נפל בפת. הוא אישר שהיו כינים בגטו, שזה היה משפיל, ועצר שם. אם עלו בו זיכרונות אחרים מהגטו, באותן שעות אחרונות, לא שיתף אותי בהם. ממילא כבר החל לשקוע בדקות ארוכות יותר של העדרות, והמשפטים שהוציא מפיו היו פחות ופחות ברורים, פחות ופחות נהירים.

אז, בבית החולים, שאלתי אותו אם הוא רוצה שאודיע לבני משפחתו, כדי שיבואו להיפרד ממנו. חצי משותק, לפעמים יודע היכן הוא ולפעמים אינו יודע, החזיק וליטף את ידי בידו הימנית, וענה לי: "אני לא רוצה התנחלויות בבית החולים." אחות אחת שלו היתה אוהדת גוש אמונים, והפגישות הנדירות ביניהם הסתיימו בצעקות ובזעם שנמשך אצלו ימים. שני אחיינים שלו הם מתנחלים.

ערב קודם עוד בחר מלים בקפידה ואמר לי, "את צריכה להיות סולידרית אתי ולהוציא אותי מפה", כלומר מבית החולים. אין די ברגש, נחוצה פעולה. ואני הרי לא יכולתי להוציאו מבית החולים. כמה ימים קודם לכן עוד היתה לנו פגישה רגילה בתל אביב. כהרגלי, באתי בסופי שבוע מעזה, ואחר כך מרמאללה, לבקרם. כבר אינני

זוכרת מה בשיחה העלה בו פתאום את הזיכרון של כרמי הכפרים הפלסטיניים, בדרך לירושלים. הוא נזכר, בזעזוע, בישראלים שפשטו בקיצים הראשונים אחרי הנכבה על אשכולות הענבים שהמשיכו לצמוח אחרי שהבעלים והשותלים והנוטעים והמטפחים גורשו והפכו פליטים. נדהמתי, סיפר לי, איך הם לא התביישו. אני התפלאתי: זו היתה הפעם הראשונה ששיתף אותי בזיכרון הזה. במשך השנים, שמתי לב, לא אגר פרטים על הנכבה או לא שיתף אותי במה שידע. כאב הסתירות הפנימיות היה גדול מדי, כנראה. הוא נפתח יותר ויותר לפרטים הכואבים לאחר שעברתי לעזה, והבאתי משם את סיפוריהם של חברי הפליטים, את מראות מחנות הפליטים.

הוא רעד מפקח, כשנסעתי במכונית לכפרים בגדה בתחילת שנות התשעים, במסגרת פעילות בארגון "קו לעובר". "אם יזרקו עלייך אבנים או יירו בך, זה יהיה בצדק," הסביר לי את פחדיו. אז גם שיתף אותי בחלום שחלם אחרי שהלכנו יחד לקונצרט בהיכל התרבות בתל אביב. האינתיפאדה הראשונה נקלעה למבוי הסתום שלה, קשה היה לעקוב אחר מספרי ההרוגים הפלסטינים וימי העוצר. בחלומי עמדנו שנינו על גבעה, והמוני אנשים באו ממזרח, שטפו את ההרים ואת הוואדיות. "עמירה'לה, הם חוזרים, הם חוזרים," סיפר לי שאמר בחלום, בשמחה, בהקלה.

אבל ממרפסת חדרה של אמי, בבית האבות במוצא, אפשר היה לראות מבנה אבן חצי הרוס, מכוסה בחלקו באדמה מעלת דרדרים ועשבים. כבר עשר שנים הרבקתי לשיחי צבר ולחורבות כפרים את שמותיהן של משפחות שהכרתי בעזה ובגדה, ושידעתי כי מוצאן משם. מוסטפא ובסאם הם מבריר (ברור חיל), למא ממסמיה, וברמאללה הכרתי את מוחמד, משמר מוסיקה עממית פלסטינית ונגן (שהחליל אשר בנה בקציעות הוחרם ממנו), הוא בא מקלוניה, שעל אדמותיה בנויות מבשרת ירושלים ומעוז ציון, הגובלות במוצא. באחד הטיולים המשותפים האחרונים שלנו, לגליל, ביקשה חנה במפורש, "רק אל תגידי לי בכל מקום איזה כפר זה היה." לא יכולתי להתרעם עליה. בגלל הגיל, בגלל רצוננו ליהנות קצת יחד, מכיוון שהבנתי כי גם היא, כמו אבי, חיה את הסתירה הגלומה בישראל: מדינה-מקלט, שהוקמה מכיוון שהתפוצה, המקום הטבעי ליהודים, גירשה אותם מקרבה, גירשה אותם מהחיים; ומדינה וחברה מגרשת. בוודאי במקרה שלה ושל אבי, ההרחקה לא נועדה להצדיק שיתוף פעולה אישי. חשוב לי לומר: ב-1949, כשרק הגיעו ארצה, רחו – כל אחד בנפרד, עדיין לא הכירו זה את זה – את הצעת הסוכנות להשתכן, כמו שהוצע לרבים אחרים, בבתי פליטים בירושלים. היתה זו תחושת בטן שלהם, שכפליטים לא יכלו לתפוס בית של פליטים אחרים. עד היום אני שמחה שלא הורישו לי בית ערבי ודילמה בורגנית-אסתטית בשכונת בקעה או בטלביה.

ביממה האחרונה לחייה כבר לא אמרה מלה ולא הגיבה לחיבוקים ולנשיקות, ואני לא ידעתי אם היא קולטת משהו מן הדברים הנאמרים סביבה. האח בבית החולים אמר

שהיא אינה קולטת ואינה סובלת. בשבת אחר הצהריים, 9 ביוני 2001, באה חברתי מיכל לויץ להיות אתנו. ישבנו משני צדי מיטתה ולא ידענו מה לעשות, מה לומר, אם לומר. רצינו לשיר. לא היה זה קל. הרבה שירים נשכחו, יש שירים שאינם מתאימים, הרבה שירים לא יכלו לדבר אליה. שרנו לה את שיר היקינתון, אותו אהבה כל-כך. אני שרתי שיר ילדים צרפתי שלימדה אותי פעם. חשבתי שאני מזהה חיוך קל על פניה כששרתי את השיר בצרפתית, אבל לא הייתי בטוחה. ואז שרתי את Avanti Popolo, שלימדה אותי, באיטלקית, לפני הרבה הרבה שנים. דלת החדר היתה פתוחה. אחיות הביטו בנו בסקרנות, ואנחנו, מיכל (שידעה רק את המנגינה) ואני, המשכנו לשיר. כשהגענו למלים bandiera rossa (רגל ארום), שרה חנה פתאום, יחד איתנו, bandiera rossa. למחרת, בתשע בבוקר, מתה.